

2022

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd.275>

Albaniyanın Şeki Vilayətinin Qəbir Abidələri (III-VIII Əsrlər)

Elşən Abdurahmanov*
ORCID: 0000-0001-7786-8391

Xülasə

Məqalədə Qafqaz Albaniyasının Şeki vilayətində III-VIII əsrlərdə mövcud olmuş qəbir abidələrinin öyrənilməsi tarixinə nəzər salınmış, qəbir abidələrinin təsnifatı verilmiş, yerləşmə arealı, tarixi dövrləşməsi, inventarı və xüsusiyyəti göstərilmiş, bəzi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı öyrənilmiş qəbir abidələri ilə yanaşı, təbii aşınmalar və təsadüfi xarakterli qazıntılar zamanı aşkara çıxan qəbir abidələri, həmçinin, hələlik arxeoloji tədqiqatlar aparılmamış nekropollar səciyyələndirilmiş, həmin abidələrlə yanaşı, müəllif tərəfindən qeydə alınmış bəzi qəbir nümunələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Ərazidə aşkar və tədqiq edilən qəbir nümunələrinin forma, üslub və məzmun baxımından Albaniyanın digər əraziləri ilə oxşarlıq təşkil etdiyi, Şeki vilayəti ərazisindəki qəbir abidələrinin ümumalban mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğu təsdiq olunmuşdur. Təqdim edilən elmi tədqiqat işində ərazidə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə yanaşı, arxeoloji və elmi ədəbiyyatlara, yazılı mənbələrə və arxiv sənədlərinə istinad edilmişdir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Şeki Vilayəti, III-VIII Əsrlər, Bütpərəst, Xristian Və Müsəlman Qəbirləri

Göndermə Tarihi: 10/10/2022

Kabul Tarihi: 19/11/2022

*Elmi Katib, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Şeki Bölgəsel Elmi Mərkəzi, Şeki-Azərbaycan, abdurahmanov.elshen40@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

ABDURAHMANOV, E., “Albaniyanın Şeki Vilayətinin Qəbir Abidələri (III-VIII Əsrlər)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı*, 2022, s. 114-141.

Grave Monuments of Sheki Province Of Albania (The III-VIII Centuries)

Abdurahmanov Elshen*
ORCID: 0000-0001-7786-8391

Abstract

In the article, it was a look to the learning history of grave monuments in Sheki province in the III-VIIIth centuries of Caucasian Albania, the classification of grave monuments was given, and the location area, historical periodization, inventory and characteristic were indicated, some generalizations were made. In addition to the grave monuments studied during the archaeological excavations conducted in the area, grave monuments discovered during natural erosion and random excavations, as well as necropolises that have not yet been archaeologically investigated, were characterized, besides these monuments, some examples of graves recorded by the author, were involved in research. It is confirmed that the samples of graves discovered and studied in the area are similar to other areas of Albania in terms of form, style and content, and that the grave monuments in the territory of Sheki province are a part of the general Albanian culture. In the presented scientific research study, besides the results of the archaeological excavations in the region, archaeological and scientific literature, written sources, and archival documents were consulted.

Keywords: Caucasian Albania, Sheki province, the III-VIII centuries, heathen, christian and muslim graves.

Received Date: 10/10/2022

Accepted Date: 19/11/2022

*Scientific secretary of ANAS, Sheki Regional Scientific Center, Sheki-Azerbaijan, abdurahmanov.elshen40@gmail.com

Надгробные памятники Шекинской Провинции Албании (III-VIII века)

Эльшан Абдурахманов*
ORCID: 0000-0001-7786-8391

Резюме

В статье рассматривается история изучения надгробных памятников, существовавших в Шекинской провинции в III-VIII веках Кавказской Албании, представлены их квалификации, показан ареал расположения, историческая цикличность, инвентарь и свойства, проведены некоторые обобщения. Помимо изученных памятников в ходе археологических раскопок, а также надгробные памятники, обнаруженные при естественных эрозий и случайных раскопок, охарактеризованы еще не изученные некрополи. Наряду с этими памятниками в исследование были включены некоторые примеры захоронений, зафиксированных автором в этом районе. Подтверждено, что образцы захоронений, обнаруженных и изученных в этом районе, аналогичны другим районам Албании по форме, стилю и содержанию, и что надгробные памятники на территории Шекинской провинции являются частью общеалбанской культуры. В представленной научно-исследовательской работе совместно с результатами проведенных археологических раскопок в области, ссылаются на археологические и научные литературы, письменные и архивные документы.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Шекинская провинция, III-VIII века, языческое кладбище, христианские и мусульманские могилы.

Получено: 10/10/2022

Принято: 19/11/2022

**Научный секретарь, Шекинский Региональный Научный Центр НАНА, Шеки-Азербайджан, abdurahmanov.elshen40@gmail.com*

Giriş

E.ə. III-b.e.-nin VIII əsrinin əvvəllərini əhatə edən bir dövrdə mövcud olan Qafqaz Albaniyası, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, quldarlıq və feodalizm kimi ictimai formasiyaları özündə ehtiva edən ictimai-siyasi bir institutdur. Yerli alban etnoslarının yaratdığı bu dövlət, eyni zamanda, xalqımızın zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında, onun inkişaf etdirilərək sonrakı nəsillərə miras kimi ötürülməsində mühüm rola malikdir.

Şimalda Böyük Qafqaz sıra dağları, cənubda Araz çayı, şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə İberiya dövlətlərinin arasında qərarlaşan Alban dövləti Roma, Parfiya, Sasani, Bizans, Ərəb xilafəti kimi güclü imperiyalarla siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmış, bu əlaqələr sosial-iqtisadi, ictimai və mədəni həyata müəyyən təsirini göstərmişdir.

Bununla belə, Azərbaycan xalqının etnogenezində, onun mənəvi və milli dəyərlərinin, adət-ənənələrinin, mifik təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz pay sahibi olan alban tayfaları özünəməxsus mədəniyyət yaratmışlar. Bu mədəni irsə şəhər və kənd tipli yaşayış məskənləri, məbədlər və müxtəlif tipli inanc yerləri, qalalar və digər müdafiə istehkamları, həmçinin müxtəlif növ qəbir abidələri daxildir.

Albaniyanın tarixi Şəki vilayəti ölkədə gedən etnik-mədəni proseslərin tərkib hissəsi kimi, mühüm əhəmiyyət kəsb edən inzibati-ərazi və dini-mədəni bölgələrdən biri olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb ərazisində qərarlaşan tarixi Şəki (*Şako*, *Şake*) vilayəti eyni adlı mərkəzi ilə (Şake, gürcü mənbələrində Nuxpato) indiki Azərbaycan Respublikasının şimal-qərbində, Qafqaz sıra dağlarının ətəyində yerləşirdi (xəritə 1). Bu vilayət qərbdən və cənub-qərbdən Kambisena vilayəti ilə, şimal-şərqdən Lpiniya, cənub-şərqdən isə Qəbələ ilə sərhəd təşki edirdi.¹ Kürün şimal - sol sahili ərazisində mühüm iqtisadi, dini və inzibati mərkəzlərdən olan Şəki vilayəti Qəbələ və Kambisena kimi kilsə-inzibati vahidi olan yepiskopluq yeparxiyası idi.² Alban dövlətinin şərq, qərb və cənub vilayətləri ilə əlaqələr

¹ *Azərbaycan tarixi*, Yeddi C.də, II C. (III-XIII əsrin I rübü), Elm, Bakı 2007, s. 14.

² Fəridə Məmmədova, *Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Azərneşr, Bakı 1993, s. 86-87.

saxlamağa imkan verən Şəkinin antik və orta əsrlər dövründə daxili ticarətlə yanaşı, xarici ticarət əlaqələrində də özünəməxsus yeri var idi.³

Albaniyanın əhəmiyyətli bölgələrindən olan bu ərazinin ilk orta əsr tarixi-arxeoloji irsinin, xüsusilə qəbir abidələrinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu abidələr özlüyündə vahid bir ərazidə qərarlaşan Alban dövlətini, onun mədəniyyətini, sosial-etnik prosesləri izləməyə imkan yaradır. Qəbir abidələri tarixi mənbə kimi özündə dünyəvi və dini görüşlərə, iqtisadi, ideoloji və s. sahələrə aid zəngin informasiyaları saxlayır, gələcək nəsillər üçün daşıyıcı rolunu oynayır.

Albaniyanın digər ərazilərində olduğu kimi, Şəki vilayətinin antik və ilk orta əsr qəbir abidələri rəngarəngliyi, fərqli tipləri və quruluşu ilə səciyyələnir. Qəbir tiplərinin müxtəlifliyi əhalinin etnik tərkibi, ilk orta əsrlərdə müxtəlif etnik qrupların Albaniyaya miqrasiyaları ilə yanaşı, tikinti materiallarının coğrafi yerləşməsi, mərhumun ictimai vəziyyəti, dini dünyagörüşü, tarixi-mədəni məxsusluq və əlaqələr kimi səbəblərlə arqumentləşdirilir.⁴

Qeyd edilən dövrdə ölkə ərazisində rast gəlinən torpaq, küp, saxsı təknə, daş qutu, sərdabə, katakomba, kurqan kimi daha çox bütperəstlərə aid, kərpicdən inşa edilən sərdabə, daş sarqofak, sadə torpaq qəbirlər kimi daha çox xristianlara aid olan abidələrinəksəriyyətinə Şəki vilayəti ərazisində rast gəlinsə də, daş qutu, torpaq və küp qəbirlər kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir.

Eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda xristianlığın, VII-VIII əsrlərdən İslam dininin yayılması qəbir abidələrinin tərtibatında, forma və məzmununda əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, əhalinin dini-mifik təfəkküründə, maddi və mənəvi mədəniyyətində minilliklərlə önəm verdiyi, qoruyub yaşatdığı dəyərlər təktanlıq dinlərin ərazidə qərarlaşmasına rəğmən tamamilə silinib getməmişdir. Xristian və İslam dinlərinin qəbirlərə və dəfn mərasimlərinə münasibətdə fərqli mövqə sərgiləməsi əhalinin bu abidələrə marağını, verdiyi dəyəri heç də azaltmamış, bütperəst və xristian abidələrinin tədricən məhdudlaşmasına baxmayaraq, daş qutu, sərdabə, küp, torpaq qəbirlər kimi abidələr təqribən IX-X əsrlərədək öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Müəllif məqalədə, Şəki vilayətinin bir sıra ərazilərində (Kiş, Oxud, Baş Şabalıd, Orta Zəyzid, Baş Küngüt və sair kəndlərində) aşkara çıxarılan erkən orta əsr və qismən antik qəbir abidələrini tədqiqata cəlb etməklə, alban etnoslarının maddi və mənəvi mədəniyyətini, mifik dünyagörüşünü yeni faktlar əsasında öyrənmiş, elmi əsaslarla təhlil etmişdir.

³ Kamal Əliyev-Fəridə Əliyeva, *Azərbaycan antik dövrüdə (e.ə. IV-b.e.III əsrləri)*, Azərneşr, Bakı 1997, s. 13.

⁴ Mübariz Xəlilov, *Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər)*, Nafta-Press, Bakı 2009, s. 18, 86-89.

1. Mövzunun Öyrənilmə Səviyyəsi və Ərazidə Aparılan Tədqiqatlar

Albaniyanın əhəmiyyətli bölgələrindən olan Şəki vilayətinin tarixi-arxeoloji abidələrinə daxil olan müdafiə istehkamları, yaşayış yerləri, qəbir abidələri, alban məbədləri və dini-memorial abidələr görkəmli alimlər L. Bretanski, D. Axundov, F. Qədirov, A. Qaraəhmədova, G. Məmmədova, N. Muxtarov, T. Axundov, V. Kərimov və başqaları tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş, bir sıra dəyərli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Lakin vaxtaşırı və bəzən də ardıcıl şəkildə ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar bu ərazinin ilk orta əsrlər dövrünün tarixi-arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün yetərli olmamışdır. Xüsusən də, bu tədqiqatların daha çox Tunc və Antik dövrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələri və müxtəlif təyinatlı tikililərdə aparılması ilk orta əsr abidələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsini qismən kölgədə qoymuşdur. Bununla belə, ərazidə müxtəlif dövrlərdə aparılan bəzi arxeoloji və kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar, xüsusən mərhum arxeoloq N.Muxtarovun tədqiqatları, o cümlədən məişət-təsərrüfat qazıntıları nəticəsində əldə edilən materiallar ilk orta əsr qəbir abidələrinin tipologiyası, xarakteri haqda müəyyən qənaətə gəlməyə əsas yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyanın ilk orta əsr yaşayış yerlərinə nisbətən qəbir abidələri daha yaxşı öyrənilmişdir. Onların öyrənilməsinə XIX əsrin sonlarında başlanılmış, araşdırmalar XX əsrin 40-50-ci illərindən etibarən kompleks və sistemlik xarakter almışdır.⁵ Qeyd edilən dövrdə arxeoloji tədqiqatlar daha çox məşhur arxeoloqlar Y.A.Poxomov, S.M.Qazıyev, R.M.Vahidov, A.A.İessen, C.Ə.Xəlilov, A.B.Nuriyev və başqaları tərəfindən Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir, Quba-Xaçmaz bölgələrində aparılmışdır. Tarixi Şəki vilayətinə daxil olan indiki Qax rayonu ərazisində 1959-cu ildən etibarən arxeoloji ekspedisiya fəaliyyətə başlamış və arxeoloq alim R.M.Vahidov tərəfindən Torpaqqala yaşayış yerində V-VII əsrlərə aid xristian qəbirləri aşkar edilmişdir.⁶ Arxeoloq A.Ə.Qaraəhmədovanın rəhbərliyi ilə Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının Alazan dəstəsi 1979-cu ildən şimal-qərb bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar aparmış,⁷ 1981-ci ildə Şəkinin Baş Göynük kəndindəki sövmənin tədqiqi ilə yanaşı, yaxın ərazidə antik və ilk orta əsrlərə aid torpaq qəbirlərin mövcudluğu haqda məlumat vermişdir.⁸ 80-ci illərdə Qax rayonundakı Ləkit məbəd kompleksi

⁵ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 9-12.

⁶ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁷ Aliyə Qaraəhmədova, *Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri (Alazan hövzəsi)*, Afpoliqraf, Bakı 2017, s. 7-8.

⁸ Aliya Karaxmedova, *Arxeolojiçeskiye i Etnoqrafiçeskiye iziskaniya v Azerbaydjane (1980-1981 q.q.)*, Elm, Bakı 1986, str. 74-77.

ilə yanaşı, ərazidəki kirəmit və sərdabə tipli qəbirlər,⁹ Şəki rayonunun Kiş kəndindəki məbəd ərazisində xristian qəbirləri aşkar edilərək öyrənilmişdir.

Yevlax-Balakən dəmiryolunun tikintisi ilə əlaqədar aşkara çıxan abidələrin qeydə alınması və öyrənilməsi məqsədilə 1982-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Yevlax-Balakən arxeoloji ekspedisiyası və onun Şəki dəstəsi fəaliyyətə başlamış, arxeoloq alim T. İ. Axundovun rəhbərliyi altında Şəkinin Kündürlü kəndi yaxınlığında və kənd ərazisində Orta tunc dövründən-Erkən dəmir dövrü arasındakı zaman kəsiyini əhatə edən kurqanlar müəyyən edilmişdir.¹⁰ Şəki ərazisində arxeoloji tədqiqatlar məhz həmin dövrdən etibarən müntəzəm xarakter almışdır.

1980-ci illərin əvvəllərindən 2018-ci ilədək arxeoloq N. Muxtarovun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Şəki dəstəsi (1990-cı illərin əvvəllərindən Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şəki arxeologiya-folklor qrupu adlanıb) tərəfindən Şəki şəhərinin bəzi hissələrində, Giləhli məhəlləsində, Kiş “Doxun” nekropolunda, Küngüt və Orta Zəyzid kəndlərində, Fazıl və Yoncalı nekropollarında, Oxud kəndi ərazisindəki Alagöyüt adlanan antik və ilk orta əsrlərə aid yaşayış məskənində və digər ərazilərdə küp, torpaq, xristian və müsəlman qəbirləri aşkarlanaraq öyrənilmişdir.

Arxeoloqlar V. A. Məmmədov və N. M. Muxtarovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Şəki dəstəsi 1984-cü ildə müasir Şəki şəhəri ərazisinin bir neçə məntəqəsində qazıntı işləri aparmış, şəhər ərazisində bir neçə torpaq və küp qəbir aşkar etmişlər.¹¹

1986-cı ildə N. Muxtarovun rəhbərliyi altında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində Şəki rayonun Kiş, Şin, Zəyzid və Əyriçay çayları hövzələrində olan abidələr qeydə alınmış, Kiş kəndi yamaclarında yaşayış məskənləri və qəbir abidələrinin mövcudluğu müəyyənləşdirilmiş, Kiş çayının müntəzəm olaraq uçurub məhv etdiyi Doxun nekropolunda xilasetmə işləri görülmüşdür.¹² 1986-cı ildə Şəki dəstəsi N. Muxtarovun və P. Paşayevin

⁹ A. Qaraəhmədova, *a.g.e.*, s. 10-14.

¹⁰ Tufan Axundov, “*Otçot I Şekinskoqo otryada Yevlax-Belakinskoy arxeolojiçeskiy ekspediçii za 1983 q.*”, Əlyazma hüququnda, AMEA Arxeologiya, Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivi, sənəd h-378, Bakı 1983.

¹¹ Nəsim Muxtarov, “*O rabote Şekinskoqo otryada za 1984 qoda*”, Arxeolojiçeskiye otkritiya jurnalı, “Nauka”, Moskva 1986, str. 422.

¹² Nəsim Muxtarov, “*1986-cı ildə Şəki rayonu abidələrində xilasetmə işlərinə dair hesabat*”, Əlyazma hüququnda, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi arxivi, sənəd h-479, Bakı 1986, s. 1-3.

rəhbərliyi ilə Şəkinin Kiş dərəsindəki abidələrdə arxeoloji qazıntı və xilasetmə işləri aparmış, son antik-ilk orta əsrlərin başlanğıcına aid nekropol aşkar etmişdir.¹³

N. Muxtarov tərəfindən 1997-ci ildə Fazıl kəndinin cənub-qərbində, kənddən 0,5 km aralıda antik və ilk orta əsrlərə aid qəbirlər, həmçinin ilkin dövr müsəlman qəbiristanlığı aşkarlanmış, bəzi qəbirlər tədqiq edilmişdir.¹⁴ 1998-ci ildə N. Muxtarov tərəfindən Orta Zəyzid kəndinin cənub-şərq hissəsində qismən qalıqları qalan son antik dövrdən klassik feodalizm dövrünədək istifadə olunan Zər-zər qalası ərazisində daş qutu qəbirlər və müsəlman qəbiristanlığı, kəndin şimal-şərqində Qaraco adlanan yerdə isə torpaq və daş qutu qəbirlərə aşkarlanaraq, ilkin tədqiqat işləri aparılmışdır.¹⁵ Məhşur arxeoloqlar V.İ. Kərimovun və B. Sturfielin rəhbərliyi ilə 2000-2001-ci illərdə Azərbaycan-Norveç birgə ekspedisiyası Kiş məbədi ərazisində apardığı qazıntı işləri zamanı ərazidən müxtəlif tipli qəbirlər aşkara çıxararaq öyrənmişdir.¹⁶

V. Kərimovun 2004-2005-ci illərdə Şəkinin Orta Zəyzid kəndi ərazisindəki V-VIII əsrlərə aid xaçvari məbəd ərazisində tədqiqatları zamanı xristian qəbirləri aşkar edilmişdir.¹⁷

2017-ci ildə müəllifin iştirakı ilə görkəmli arxeoloq alim, professor A.A. Məmmədov tərəfindən Şəkinin Baş Şabalıd kəndi ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı Alban məbədi yaxınlığında xristian və büt-pərəst qəbirləri (daş qutu qəbirlər) aşkarlanaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.¹⁸ 2020-ci ildə Şəkiddə "Kiş" Tarix-Memarlıq Qoruğunda Azərbaycan-Qazaxıstan beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Müəllifin də iştirakı ilə arxeoloq alim Z.H. Həsənovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar nəticəsində antik və ilk orta əsrlərə aid "Doxun" nekropolundan küp və torpaq qəbirlər aşkar olunmuşdur.¹⁹

Bəzi qəbir abidələri 2018-2022-ci illərdə müəllif tərəfindən Şəkinin Baş Babalıd, Orta Zəyzid, Baş Küngüt, Oxud kəndlərində dağılmış şəkildə qeydə alınaraq öyrənilmişdir. Onların təbii və antropogen təsirlər nəticəsində deformasiyaya məruz qalması abidələrin əsaslı şəkildə tədqiqinə çətinlik yaratsa da, qəbir tiplərinin yayılma arealını və tarixini müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmə aparmaq baxımından böyük dəyər kəsb etmişdir.

¹³ Nasib Muxtarov-Paşa Paşayev, "Raskopki v Şekinskom rayone za 1986 goda", Arxeolojiçeskiye otkrıtya jurnalı, Nauka, Moskva, 1988, str. 461-462.

¹⁴ Nəsim Muxtarov, 1997-ci ilin hesabatı, Əlyazma hüququnda, s. 6, 43-45.

¹⁵ Nəsim Muxtarov, 1998-ci ilin hesabatı, Əlyazma hüququnda, s. 15-16.

¹⁶ Vilayət Kerimov-Bernar Sturfiel, *Kiş (istorya, arxitektura, arxeolojiya)*, "Çaşıoğlu", Bakı 2003, str. 48-71.

¹⁷ Vilayət Kerimov, *Xram Zeyzit Kavkazskoy Albanii*, "Elm", Bakı 2008, str. 20, 36-48.

¹⁸ Arif Məmmədov-Elşən Abdurahmanov, "Qax-Balakən ərazisində ilk orta əsr abidələri", "2017-ci ildə Azərbaycanda Aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik Tədqiqatların Yekunları" mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları, Bakı 2017-ci il, s. 60-61.

¹⁹ [http://www.science.gov.az/news/open/15385\(16.12.2020\)](http://www.science.gov.az/news/open/15385(16.12.2020)).

2. Qəbir abidələrinin tipləri və xarakteristikası

Albaniyanın bütpərəst qəbirlərinə torpaq, küp, saxsı təknə, daş qutu, taxta qutu, kirəmit, çiy kərpic, katakomba, kurqan, xristian qəbir abidələrinə isə sərdabələr, daş sarkofaqlar, daş qutu, torpaq, çiy kərpic qəbirləri aid olunur.²⁰Şəki vilayətinin antik və ilk orta əsr qəbir abidələri içərisində bütpərəstlik dönməsinə aid küp, torpaq, daş qutu, xristian qəbirləri içərisində daş qutu, torpaq, üzəri sal daşlarla örtülü qəbirlərüstünlük təşkil edir. Ərazidə bu tip qəbir abidələri ilə yanaşı, erkən orta əsrlər dövrünə aid müsəlman qəbir abidələrinə də təsadüf olunur.

2.a.Küp Qəbirlər

Bir qrup tədqiqatçı alim Albaniyanın maddi mədəniyyətində öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənən iki böyük zonanın nəzərə çarpdığını diqqətə çatdırır. Onların fikrincə, bu zonalardan biri əsasən Kür çayından şimaldakı ərazini, yəni Alazan hövzəsindən Pirsaat sahillərinə qədər böyük Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq yamaqları vadisinin sol sahillərini əhatə edir; burada Yaloylutəpə tipli torpaq qəbirlər daha çoxdur. İkinci zonaya küp qəbirlərin üstünlük təşkil etdiyi Kürdən cənubdakı torpaqların-yəni sağ sahil ərazilərinin daxil olduğu vurğulanır.²¹Həmin tədqiqatçılar torpaq qəbirlərlə küplərdə dəfn edilmə arasında istər forma, istərsə də məzmun baxımından böyük fərq olduğunu, onları eyni mədəni prosesin inikasını hesab etməyin doğru olmadığını da qeyd edirlər.²²Lakin müasir Azərbaycan tarixşünaslığında, içərisində sıx bükülü skeletlər olan torpaq qəbirlər-Yaloylutəpə mədəniyyətinin, bir qədər sonralar isə, onunla birgə mövcud olmuş və ondan sonra bir neçə əsr ərzində yaşamış, Albaniya ilə qonşu olan vilayətlərdə də məlum olan küp qəbirlər mədəniyyətinin alban tayfalarının vəhdətinin arxeoloji inikasını olduğu qəbul edilmişdir.²³

Arxeoloq N.Muxtarov 1986-96-cı illərdə Şəkinin Kiş-Doxun nekropolunda apardığı tədqiqatların nəticəsində antik və ilk orta əsrlərin əvvəlinə aid 20-dək küp və torpaq qəbirin eyni xarakterli olduğu qənaətinə gəlmişdir.²⁴Arxeoloq alim A.Nuriyev bu mənada yazırdı ki, “Yaloylutəpə mədəniyyətini”, nə də “Küp qəbir mədəniyyətini” ayrıca arxeoloji mədəniyyət adlandırmaq olmaz, onlar Qafqaz Albaniyası əhalisinin həmin dövrdəki maddi və mənəvi mədəniyyətinin xarakterini əks etdirir.²⁵

Memarlıq elmləri doktoru, professor Vilayət Kərimov 2000-ci illərdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində küp və torpaq qəbirlərlə bağlı

²⁰ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 18, 22.

²¹ K. Əliyev-F. Əliyeva, *a.g.e.*, s. 20-21.

²² K. Əliyev-F. Əliyeva, *a.g.e.*, s. 20-21.

²³ *Azərbaycan tarixi*, Yeddi C.də, I C. (Ən qədimdən b.e. III əsri), Elm, Bakı 2007, s. 364.

²⁴ Nəsim Muxtarov, *1996-cı ilin hesabatı*, Əlyazma hüququnda, s. 2-4.

²⁵ Aləm Nuriyev, *Remeslo Kafkazskoy Albanii (III-VIII v.v.)*, MBM, Bakı 2009, str. 12.

yazırdı: "...qəbiristanlıq qalıqlarının antropoloji təhlili hər iki qəbir qrupunun skeletlərinin fiziki xüsusiyyətlərinin oxşarlığı ilə bağlı verilən suala cavab verməyə imkan vermişdir. Onların morfoloji xüsusiyyətlərinin eyni olduğu ortaya çıxmışdır".²⁶Zəngin inventarı, xüsusən də çoxsaylı qabları ilə müşayiət olunan küp qəbirlərlə, demək olar ki, inventar dəfənləri olmayan torpaq qəbirlər arasındakı fərqi haqlı olaraq etnik amillərlə deyil, kultlarla, ideoloji ideyaların təkamülü ilə bağlı olduğu fikri irəli sürülmüşdür.²⁷

Küp qəbirlərdə dəfn etmə adətinə ilk dəfə Qədim Misirdə e.ə. IV minillikdə, İkiçayarasında və Avropa kontinentində (Aralıq dənizi hövzəsində) e.ə. III minillikdə, Kiçik Asiyada e.ə. III-II minilliklərdə rast gəlinmişdir. Cənubi Qafqaz üçün bu tip qəbirlər e.ə. VIII əsrlərdən bizim eranın VIII əsrinə qədərki dövr üçün xarakterikdir.²⁸

İndiyədək Ağdaş, Yevlax, Mingəçevir, Ucar və Zərdabda aparılmış arxeoloji qazıntı və elmi tədqiqat işləri burada həm antik dövrə, həm də ilk orta əsrlər dövrünə aid alban küp qəbirlərinin qalıqlarını aşkara çıxarmağa imkan vermişdir.²⁹Dağlıq və Aran Qarabağla yanaşı, Şəki-Qəbələ-Şamaxı istiqamətində küp qəbirlərinərkən orta əsrlərdə daha sıx şəkildə yayıldığı arxeoloji tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.³⁰

Azərbaycanda küp qəbirlərin mövcudluğu haqda ilk məlumatı 1895-ci ildə alman pedaqoqu Emil Resler vermişdir. Azərbaycan ərazisində küp qəbirlərin izlərinə XIX əsrdə təsadüf edilsə də, onların tədqiqinə 1927-ci ildə başlanılmışdır. Həmin il rus ziyalılarından olan V.M.Sısayev Laçın rayonu ərazisində küp qəbirlərinin olduğunu müəyyənləşdirmişdir. 30-cu illərdə Sısayev və məşhur arxeoloq İ.İ.Meşşaninov Mil düzünün ayrı-ayrı yerlərində bir neçə küp qəbirini qeydə almış və qismən öyrənmişlər.³¹

Küp qəbirlərdə ölülər, antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də, bir qayda olaraq dizdən çox bükülü, əlləri üzə doğru qaldırılmış vəziyyətdə sağ və ya sol böyrü üstə dəfn edilmişdir. Adətən, mərhum küpün içərisinə ağız, yaxud oturmaq hissəsi sındırılmaqla yerləşdirilmişdir.³²

Şəkinin antik və ilk orta əsr qəbir abidələri içərisində küpdə dəfn etmə mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanın rast gəlinən küp qəbirlərinin əksəriyyəti üfüqi istiqamətdə yerləşdirilsə də, Şəki ərazisində şaquli şəkildə basdırılan küp qəbirlərə də təsadüf edilmişdir.

²⁶ V. Kerimov, *a.g.e.*, str. 38.

²⁷ V. Kerimov, *a.g.e.*, str. 38.

²⁸ Aleksandr Nonesvili, *Poqrebalniye obryady narodov Zaqafqazya (Kuvşinniy poqrebaniya VIII b.do.n.e.-VIII b.n.e.)*, Meçniereba, Tbilisi 1992, str. 3-5.

²⁹ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 69.

³⁰ A. Nonesvili, *a.g.e.*, str.119-123; Kapra № 3.

³¹ Rəşid Göyüşov, *Azərbaycan Arxeologiyası*, Işıq, Bakı 1986, s. 94.

³² R. Göyüşov, *a.g.e.*, s. 94.

Şəki ərazisində küp qəbirlərin mövcudluğu ilə bağlı görkəmli ziyalılarımızdan olan R.Əfəndiyev 1928-ci ildə hazırladığı Şəki şəhərinin etnoqrafisinə aid olan materiallar” adlı əsərində məlumat vermişdir. O, Şəki şəhərinin “Yuxarıbaş” adlanan hissəsində, “Giləhli”, “Çaqqallı” məhəllələrində, o cümlədən Nuxa qalası ətrafında XX əsrin əvvəllərində ev tikmək məqsədilə aparılan qazıntılar zamanı təsərrüfat xarakterli gil məmulatların, həmçinin, küp qəbirlərin aşkarlandığını bildirmişdir. Küp qəbirlərin içərisindən insan sümükləri ilə yanaşı, tunc silahlar, qızıl sikkələr, bürünc həlqələr, muncuqlar, üstü mina nöqtəli xəncər tiyəsi, kasa və xeyrələr tapılmışdır. Təəssüf ki, R.Əfəndiyevin məlumatında həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin aid olduğu dövr dəqiq təsvir edilməmişdir.³³

1920-30-cu illərdə Şəki ərazisində küp qəbirlərin tədqiqinə başlanılmış, lakin bu proses davamlı və sisteməlik xarakter daşımamışdır. 30-cu-50-ci illərin sonlarında Şəki ilə qonşu olan Qəbələ və Qax rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı küp qəbirlər də aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdir.

1979-cu ildə antik abidələrin öyrənilməsi məqsədilə Şəki-Balakən zonasına edilən səfər zamanı küp qəbirlərə təsadüf edilmiş, Balakən rayonu Puştutala, İtitala, Zaqatala rayonunun Mosul, Qax rayonunun Malax və Zəyəm kəndləri ərazisində, çay kənarlarında antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid küp və torpaq qəbirləri ilə müşayət olunan qəbiristanlıqlarda tədqiqatlar aparılmış, insan qalıqları ilə yanaşı, üçayaqlı vazalar, küpələr, xeyrələr, üçləçəkli novçası olan çaydanlar, dopular, şüşə qolbaqlar və digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır.³⁴ Həmin ekspedisiya zamanı Şəki rayonunun Xanabad kəndindən şimalda küp və torpaq qəbirlərin yanaşı olduğu qəbiristanlıq aşkara çıxarılmış, qəbirlərdən sarımtıl rəngli müxtəlif xeyrələr, dəyirmi boğazlı və üçləçəkli ağzı olan dulus qablar, gildən hazırlanmış öküz fiqurları əldə edilmişdir. Səfər zamanı Şəkinin Küdürlü kəndi yaxınlığında analoji tipli qəbir abidələrində, oxşar inventara malik nümunələr qeydə alınmışdır.³⁵

Mərhum arxeoloq N.Muxtarov 1980-ci illərin ortalarında Giləhlidə (R. Əfəndiyevin qeyd etdiyi ərazidə-müəllif) dörd ədəd küp qəbir tədqiq etmiş və əldə edilən əmək alətləri, bəzək əşyaları, silahlar və keramika nümunələrinə əsasən qəbirlərin son antik-ilk orta əsrlər dövrünə aid olduğu qənaətinə gəlmişdir. Buradantapılan maddi-mədəniyyət nümunələri

³³ Rəşid bəy Əfəndiyev, *Şəki şəhərinin etnoqrafisinə aid olan materiallar (1928)*, AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, arxiv 8, fond 8, s. v.27, s. 5-6.

³⁴ Vaqif Əsədov, *Azərbaycanın küp qəbirləri*, Azpoliqraf, Bakı 2018, s. 12-18.

³⁵ V. Əsədov, *a.g.e.*, s. 12-18.

həmdövr Kiş-Doxun nekropolunda olduğu kimi, ölünün yanına açıq və ya dəriyə bükülü olaraq qoyulmuşdur.³⁶

Doxun nekropolunda, yersəthindən 15-20 sm dərinlikdən başlamış dəfn küplərinə qədər müxtəlif qabların (boz, qara, qəhvəyi, açıq qırmızı və s.) çox xırda parçalarına, bir metr dərinlikdə isə, heyvan sümüklərinə, qəbirin müxtəlif yerində ocaq yerlərinə, mis və ya tuncdan muncuqlara, kiçik bəzək əşyalarına, gözdəyməyə qarşı, bədnəzərdən qorumaq üçün qarnıyarığa, müxtəlif muncuqlara, yanmış heyvan sümüklərinin qalıqlarına təsadüf edilir. Qəbir çalmasına dəfn küpləri qoyulmamışdan əvvəl qabları çox kiçik hissələrə qədər qıraraq, qırıqlarını qəbir yerinə tökmüşlər. Maraqlıdır ki, belə qırıqlara dəfn küplərinin içərisində də rast gəlinmişdir. Doxun nekropolu ilə həmdövr olan Giləhli abidəsində də bu adət qeydə alınmışdır.³⁷

Azərbaycanın spesifik küp qəbir abidələrindən fərqli olaraq burada dəfn küpləri həcmə çox kiçikdir, bir qəbirdə bir neçə küp, bir küpün içərisində isə bir, iki və daha çox insan skleti qoyulmuş, küplərin altında və yanlarında insan skletləri aşkar edilmişdir. Küplərin altında, ətrafında dəfn edilən ölümlər qəbirə tam bükülü vəziyyətdə, başı şimala, üzü şərqə doğru, cəsədi sağ və sol böyrü üstə qoyulmuşdur. Arxası üstə, qolları sinəsinə çarpazlaşmış vəziyyətdə, dizdən bükülü, ayaq tərəfində dəfn küpü qoyulmuş qəbirə də təsadüf edilmişdir.³⁸

1983-cü ildə Oxud kəndinin şimal-qərbində yerləşən ilk orta əsrlərə aid Alagöyüt yaşayış məskəninin mərkəz hissəsində, kiçik kanalın kəsiyindən küp qəbir üzə çıxarılmışdır. Kiş kəndinin Cohur məhəlləsində 1985-ci ildə fərdi ev inşası zamanı sakinlər tərəfindən içərisində insan sümükləri ilə yanaşı, gil qablar, mis, tunc bəzək əşyaları olan küp qəbir aşkarlanmışdır. Əldə edilən nümunələrə əsasən arxeoloq N.Muxtarov tərəfindən küp qəbirlərin erkən orta əsrlərə aid olduğu müəyyən olunmuşdur.³⁹

Bununla yanaşı, arxeoloq N.Muxtarov tərəfindən Söyüdlü-Sayvalı və Təpəbaşı nekropollarında (biri yaşlı insana, ikisi körpə uşaqlara məxsus olmaqla) üç küp qəbir öyrənilmişdir.

2018-ci ilin may ayında “Əfqan” şirkətinin Şəki şəhərində su-kanalizasiya təchizatı ilə əlaqədar apardığı qazıntı işləri zamanı (V.Səlimov küçəsi, ev 30-da, yuxarıda qeyd olunan Giləhli məhəlləsindən təqribən 2,5 km aralıda, lakin eyni zolaqda) küp qəbir aşkarlanmışdır

³⁶ Nəsim Muxtarov, Nadir Səmədov və Verdixan Məmmədov, “*Antik dövrə aid Kiş Doxun nekropounda dəfn adətləri haqqında*”, Şəki şəhərində Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması, Tədqiqi və İstifadə Olunması Problemlərinə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları, Bakı-Şəki 1996, s. 21.

³⁷ N.Muxtarov və dig., *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁸ N. Muxtarov və dig., *a.g.e.*, s. 21.

³⁹ N. Muxtarov, 1986, *a.g.e.*, s. 2, 7.

(şəkil 1).Küpün kənarının bir hissəsi və inventarı qazıntı zamanı dağıdılmış, həmin hissələr və mərhumun sümüklərinin demək olar ki, hamısı (kəllə sümüyünün bir hissəsi istisna olmaqla) torpaqla birlikdə daşınmışdır. Buna görə, qəbrin inventarı və mərhumun qəbirdə necə dəfn edildiyi barədə dəqiq bilgi əldə etmək mümkün olmamışdır. Tərəfimizdən ərazidə aparılan arxeoloji kəşfiyyat və xilasetmə işləri zamanı, küp qəbirdən təqribən bir metr aralıda, küpün sağ və sol kənarlarında kiçik həcmli keramika nümunələrinə və kömür qırıntılarına rast gəlinmiş, mədəni təbəqənin küpün hər iki ətrafıboyu təqribən 60-70 sm enində, müəyyən hissələrdə 0,8-1,5-1,6 metr dərinlikdə izlənilmişdir.⁴⁰

Küpün üst hissəsi yersəthindən təqribən 70-80 sm aşağıdan başlayır və torpağa horizontal şəkildə, yer səthindən 1,5-1,6 m dərinlikdə basdırılıb. Dəfndən əvvəl qabın ağız hissəsi sındırılıb və ya mərhum ağız hissəsi sınıq olan küp içərisində dəfn edilib. Dəfn küpünün hündürlüyü 75 sm, korpusunun diametri 55 sm, ağız hissəsinin (taclığın) diametri 25 sm-dir. Küpün divarının qalınlığı 1 sm, ağız hissədə 2 sm-dir. Küp qab dulus kürəsində bişirilib. Gilin tərkibində qum qarışığı vardır. Qabın ölçüləri Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində-Xınıslı (qədim Şamaxı), Şərgah (Şamaxıdan 25 km aralıda, Bağrılı və Hacıqədirlı kəndləri yaxınlığında), Ərəbcəbirli (Göyçay), Borsunlu (Göyçay) Mingəçevir və digər ərazilərdə aşkarlanan son antik-ilk orta əsrlərin başlanğıcınaaid dəfn küpləri ilə oxşarlıq təşkil edir.⁴¹

Daha dəqiq tarixi dövrləşmə aparmaq məqsədilə bir sıra nümunələr AMEA Radiasiya İnstitutunun laboratoriyasına göndərilmiş və küp qəbirin son antik dövrə aid olduğu məlum olmuşdur.

Tərəfimizdən aparılan xilasetmə işləri zamanı, küp qəbirin ətrafından kiçik ölçülü heyvan sümükləri və 3 ədəd heyvan dişi aşkar edilmişdir (şəkil 2). Ərazidə qazıntı və su kanalizasiya təchizatı sisteminin çəkilməsi səbəbilə geniş tədqiqat aparmaq mümkün olmamış, bununla belə, küp qəbirin ətrafında mədəni təbəqə boyunca qazıntı kəşfiyyat işləri aparılmış, küp qəbir torpaqdan çıxarılmışdır.

2018-ci ilin oktyabrında Küngütçayın Çapağan kəndi ərazisindən keçən hissəsində çay yatağının təbii genişlənməsi nəticəsində iki ədəd küp qəbir aşkar edilmişdir. Küp qəbirlər yer səthindən təqribən 1,4-1,5 metr dərinlikdə üfiqi vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Qəbirlərin ətrafına iri həcmli gil qab hissələri və insan sümükləri səpələnmişdir (şəkil 3). Mövsümlə

⁴⁰ Elşən Abdurahmanov, "Albaniyanın Şəki vilayətinin ilk orta əsr qəbir abidələrinin təsnifatı", "Gənc Alimlərin III Beynəlxalq Elmi Konfransı", 17-18 oktyabr, 2018-ci il, I hissə, Gəncə 2018, s. 38-41.

⁴¹ A. Noneşvili, *a.g.e.*, str. 117-123.

əlaqədar çayda suyun artması və lil təbəqəsinin çoxluğu tədqiqatın aparılmasına imkan verməmişdir.

2020-ci ilin mayında Şəkinin Orta Zəyzid kəndi ərazisində, Xaçvari məbəddən təqribən 200 metr şərqdə, uzunmüddətli yağışlardan sonra torpaq aşınması nəticəsində bir ədəd üfqi şəkildə dəfn edilmiş küp qəbirin qalıqları aşkara çıxmışdır (şəkil 4). Dəfn küpünün eni 70 sm, hündürlüyünün sağ qalan hissəsi 90 sm-dir. Küp qəbirin içərisindən dağınıq halda olan insan sümükləri ilə yanaşı, üç ədəd kiçik həcmli dulus məmulatının müəyyən hissələri əldə edilmişdir. Bu qablardan biri yandırılaraq dəfn küpünün içərisinə qoyulmuşdur. Şar gövdəli olan bu qabın boğaz və ağız hissələri aşkarlanmamışdır. Əldə edilən keramika nümunələrinə əsasən küp qəbirin bizim eramın I-III əsrlərinə aid olması fikrini irəli sürmək olar.⁴²

2020-ci ildə Şəkinin Qudula kəndi ərazisində, kənd mərkəzindən təqribən 100 metr cənubda, həyətəni sahədə sanitariya qovşağı üçün quyuyu qazılarkən küp qəbir aşkarlanmış, lakin ev sahibi buna önəm verməyərək, qazıntıyı davam etdirmiş və bu qəbir abidəsinin demək olar ki, məhvinə səbəb olmuşdur. Tərəfimizdən əraziyə baxış keçirərkən məlum olmuşdur ki, dəfn küpü mövcud torpaq qatından təqribən üç metr dərinlikdə yerləşmişdir. Dəfn küpünün istiqamətini və ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, əldə edilən keramika nümunələrinə əsasən qəbir abidəsinin son tunc-erkən dəmir dövrünə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

2020-ci ildə Şəkidə “Kiş” Tarix-Memarlıq Qoruğu ərazisində, müəllifin iştirakı ilə Azərbaycan-Qazaxıstan beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Arxeoloq alim Z.H.Həsənovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar nəticəsində 1 nömrəli qazıntı sahəsinin şimal hissəsindən böyük həcmli küpdə kollektiv dəfn aşkar olunmuş, küpün içərisindən və həmçinin ətrafından silah nümunələri-nizə başlıqları və xəncər, canavar dişindən və maral buynuzundan amuletlər, tunc boyunbağı, sümükdən və tuncdan düzəldilmiş müxtəlif düymələr və bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur.⁴³

2022-ci ildə Şəkinin Baş Şabalıd kəndi ərazisində, kəndin müxtəlif hissələrində sakinlər tərəfindən iki ədəd küp qəbir aşkarlanmışdır. Tərəfimizdən qəbirlər qeydiyyatına alınsa da, hələlik tədqiqatlar aparılmamışdır.

⁴² Elşən Abdurahmanov, “*Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinin antik və erkən orta əsr küp qəbirləri*”, “5th International Congress of Art, Design And Fashion”, April 15, 2021/Florence – Italy, Book of full texts, Ubak Publications – 2021, s. 118-119.

⁴³ <http://www.science.gov.az/news/open/15385> (16.12.2020).

Beləliklə, Şəkinin küp qəbirlərdə dəfn etmə adətinə qısa da olsa nəzər saldıqda, bu dəfn tipinin tunc dövründən başlayaraq erkən orta əsrlər də daxil olmaqla, böyük bir zaman kəsiyində ərazidə müşahidə olunduğunu qeyd edə bilərik. Şəki ərazisində aşkarlanan küp qəbirlərin tarixi dövrləşməsi, yayılma arealı, dəfn forması və inventarı baxımından Azərbaycanın digər yerlərindən tapılan küp qəbirlərlə oxşarlıq təşkil etdiyini qətiləşdirmək mümkündür. Tarixi Şəki viayətinə daxil olan ərazilərdə antik və ilk orta əsrlərə aid küp qəbirlərdə dəfn etmə prosesini bütün parametrləri ilə ümumalban mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab edirik.

Qafqaz Albaniyasında, o cümlədən Şəki vilayətində ilk orta əsrlərdə antik dövrə nisbətən küp qəbir abidələrinin sayının azalması və yayılma arealının daralması müşahidə edilir. Tədqiqatçı alim M.Xəlilov bunu, Albaniyada xristianlığın dövlət səviyyəsinə qaldırılmasından sonra bütperəstliyin sıxışdırılması prosesi ilə əlaqələndirir.⁴⁴Bizim fikrimizcə, qeyd edilənlərə yanaşı, xristianlıqdan sonra, İslam dininin ərazidə yayılması və möhkəmlənməsi bu prosesin davamlılığına şərait yaratmışdır. İslam dininin özünəməxsus ritualları, dəfn adətləribir çox bütperəst elementlərin, həmçinin küp qəbirlərdə dəfn etmə adətinin aradan qalxmasına təsir göstərmişdir.

2.b.Daş qutu qəbirlər

Bu tip bütperəst qəbir abidələri Azərbaycanın əsasən şimal-şərq və cənub-şərq bölgələri üçün xarakterik hesab edilmiş, bununla yanaşı, daş qutulara şimal-şərq bölgəsinin antik dövr abidələrində rast gəlinmədiyi, lakin ilk orta əsrlərdə həmin bölgədə kütləvi dəfn ayininə çevrildiyi qeyd edilmişdir.⁴⁵

Mütəxəssislər daş qutuları konstruksiyasına görə iki əsas tipə bölmüşlər: “divarları dik qoyulmuş iri daş lövhələrdən qurulan daş qutular və divarları çay daşlarından müəyyən cərgələrlə hörülmüş daş sərdabələr”.⁴⁶ Daş qutu qəbirlərin üstü də adətən sal daşlarla örtülmüş, lakin üstü açıq olan və torpaqla doldurulan daş qutulara da rast gəlinmişdir.

Tədqiqatçı alimlər Azərbaycanda daş qutu qəbir ənənəsinin Orta Tunc dövründən başlayaraq,⁴⁷ əsasən eramızın VII əsrinədək davam etdiyi⁴⁸ qənaətinə gəlmişlər.

Daş qutuların Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə (Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti) aid olan nümunələrində ölümlər bükülü vəziyyətdə, sağ və ya sol böyrü və yaxud arxası üstə dəfn edilmişdir. Bəzi qəbirlərdə mərhumlar oturdulmuş, yaxud başları, bədənləri və ayaqları

⁴⁴ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁵ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁶ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 37, 74.

⁴⁷ R. Göyüşov, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁸ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 37-52.

parçalanmış halda, müxtəlif istiqamətlərdə dəfn edilmişdir. Ölüləri yandırıb dəfn etmək adətinə də təsadüf olunmuşdur. Bu dövrə aid daş qutu qəbirlərdənsadə və boyalı qablar, qızıldan bəzək şeyləri, tunc silahlar, bəzəklər və digər mədəniyyət qalıqları aşkarlanmışdır.⁴⁹

Şimal-qərb bölgəsində mövcud olan daş qutu qəbirlərin əksəriyyəti ilk orta əsrlər dövrünə aid olan yaşayış məskənləri, yaxud alban abidələri yaxınlığında aşkarlanır. Bu bölgəyə daxil olanındiki Şəki şəhərinin bəzi kəndləri (məsələn Baş Şabalıd, Orta Zəyzid, Kiş və başqa ərazilər) daş qutu qəbirlərin çoxluğu ilə fərqlənir. Bu tip qəbirlər həm bütprəstlik, həm də xristianlıq dönməsinə aid olması ilə səciyyəlidir.

1986-cı ildə mərhum arxeoloq N.Muxtarov tərəfindən Kiş kəndi ərazisində, Dəxun məhəlləsində, Kişi çay yatağından 18 m yüksəklikdə, terrasın kəsiyindən uçuqun zamanı daş qutu qəbirlərin olduğu müəyyən edilmiş, Kiş kəndinin Dərə və Cohur məhəllələrində də daş qutu qəbirlərin mövcudluğu bildirilmişdir. Bəzi əlamətlərə əsasən daş qutuların antik dövrün sonu-ilk orta əsrlərin əvvəllərinə aid olması ehtimalı irəli sürülmüşdür.⁵⁰

2017-ci ildə Şəkinin Baş Şabalıd kəndi ərazisindəki Alban məbədi ərazisində tədqiqat apardığımız zaman, yerli sakinlər tərəfindən məbəddən təqribən 150-200 metr məsafədə, cənub istiqamətində yerləşən nekropolda torpaq üçqunu (şəkil 5) və su axını nəticəsində qəbirlərin üzə çıxdığı haqda məlumat verilmişdir. Arxeoloq alim, professor Arif Məmmədovla birgə tərəfimizdən əraziyə baxış keçirilmiş, uçuqun kənarında olan üç qəbirdə xilasetmə və tədqiqat işləri aparılmış, tədqiqata cəlb edilən üç qəbirdən ikisinin bütprəst, birinin isə xristian dininə mənsub mərhuma aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, bütprəst və xristian alban qəbirlərindən ibarət nekropol Çərəkə çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən təqribən 825-830 metr hündürlükdə yerləşir. Ərazidə az sayda və kiçik həcmli dikili daşa malik qəbirlərə də rast gəlinir. Onların ilkin islam dönməsinə aid olduğunu ehtimal etmək olar. Oxşar cəhətə Şəkinin Orta Zəyzid kəndindəki Xaçvari məbəd ərazisində də təsadüf edilir. Qəbirlərin əksəriyyətinin yerüstü əlaməti asanlıqla müşahidə edilir. Burada mövcud olan qəbir tipləri əsasən daş qutu qəbirlərdən ibarətdir. Bununla yanaşı, sadə torpaq qəbirlərə də rast gəlinir.

Ərazidə arxeoloji tədqiqata cəlb etdiyimiz daş qutu qəbirlərdən birinin kənarları dikinə formada qoyulmuş daş lövhələrlə əhatələnmişdir (şəkil 6). Qəbirin üstü daşlar vasitəsilə örtülməmiş və zamanında qəbirin içi torpaqla doldurulmuşdur. Analoji hala Albaniyanın bəzi

⁴⁹ R. Göyüşov, *a.g.e.*, s. 45-46, 50.

⁵⁰ N. Muxtarov, 1986, *a.g.e.*, s. 6-7.

nekropollarında (məsələn, Şamaxının Xınıslı abidəsində) təsadüf olunmuşdur.⁵¹ Kameranın torpaq döşəməyə malik olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qəbirin dərinliyi və eni 50 sm, uzunluğu 90 sm təşkil etmiş, dəfn kamerasında mərhuma aid skeletdən başqa, heç bir maddi nümunəyə rast gəlinməmişdir.

Mərhum arxası üstə, ağzı yuxarı şəkildə dəfn edilib. Mərhumun başı qərbə, üzü şərqə doğru istiqamətlənmişdir. Skeletin çanağa qədər olan hissəsi bütöv şəkildə olsa da, qurşaqdan aşağı hissə parçalanaraq qəbirə qoyulmuşdur. Qəbirin bütüprəstlik dininə mənsub mərhuma və erkən orta əsrlərin əvvəllərinə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Uçqun kənarındakı ikinci daş qutu qəbirin kənarları və üstü çay və qaya daşları vasitəsilə cərgə ilə “hörülmüşdür”. Lakin təbii torpaq sürüşməsi qəbirin orijinal formasını müəyyən qədər pozmuş, daşların bir çoxunun yerindən oynamasına səbəb olmuşdur. Qəbirin torpaq döşəməyə malik olduğu, eninin 70, uzununun 140 sm təşkil etdiyi müəyyən olunmuşdur. Mərhum parçalanmış şəkildə dəfn edilmiş, ona aid sümüklərin hamısı qəbirə qoyulmamışdır. Qəbirdən mərhuma aid qol, bazu sümükləri, az sayda sümük qalıqları aşkar edilmişdir. Qəbir inventarı çox kasad olub, keramika və metal nümunələrə rast gəlinməmiş, yalnız iri buynuzlu mal-qaraya aid bir neçə sümük qalığı üzə çıxarılmışdır (şəkil 7). Bu qəbirin də bütüprəstliklə bağlı olduğu və ilk orta əsrlərin əvvəllərini hələ etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Ərazidə tədqiq edilən üçüncü qəbir xristianlıqla bağlı olduğundan aşağıda bu bərədə ayrıca bəhs olunacaqdır. Qeyd etmək istərdik ki, Baş Şabalıd kəndinin digər ərazisində, Tərəkey (Quzulu) adlanan hissəsində də 2022-ci ildə tərəfimizdən çoxsaylı daş qutu qəbirlər aşkarlanmış, lakin həmin hissədə hələlik tədqiqatlar aparılmamışdır.

2.c.Sənduqə qəbirlər

Tarixi Şəki vilayətində erkən orta əsrlərə aid sənduqə tipli qəbirlərə az təsadüf edilməkdədir. Ərazidəki bu tip qəbirlərdən biri 2011-ci ildə Şəki-Qax-Oğuz arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Şəkinin Böyük Dəhnə kəndində aşkarlanıb (şəkil 8). Hazırda Şəkinin Kiş kəndində yerləşən Alban məbədidəki muzeydə sərgilənən bu sənduqə əhəng daşından hazırlanıb və son antik-ilk orta əsrlərin əvvəllərinə aid edilir. Sənduqədə ikinci dəfn icra olunub. Birinci dəfnin sümükləri parçaya bükülərək sarqofaqın ayaq tərəfinə qoyulub. İkinci dəfn arxası üstə sağ əli dirsəkdən çiyinə tərəf, sol əli isə çiyinlərə paralel dirsəkdən bükülərək qarın boşluğu hissəsinə qatlanıb. Diqqət çəkən məqamlardan biri Şəki şəhərindəki müsəlman qəbiristanlıqlarındakı qəbirlərdə də ikinci, bəzən üçüncü dəfn hallarına rast gəlinməsidir ki,

⁵¹ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 37-38.

bu zaman Böyük Dəhnə sənduqəsindəki ikinci dəfnin əlamətləri izlənilir. Yəni qəbir çalasında olan daha öncəki cəsədin qalıqları bir parçaya yığılaraq, qəbirin ayaq hissəsinə qoyulur, sonra növbəti dəfn icra edilir.

Daş sənduqələr ilk orta əsr xristian qəbirlərinin də orijinal formalarından biri hesab edilməklə, Şəki ilə yanaşı, Qəbələ, Bərdə, Ağdam, Xankəndi və s. rayonların ərazisində müşahidə olunmuşdur. Ağ daşdan yonulmuş və ağzı qapaqla örtülmüş bu abidələrin ölçüləri fərqlidir (uz. 1,7 m, eni 48-50 sm). Bu tip qəbirlərdə ölülər arxası üstə, əlləri qarın boşluğunda çarpazlaşmış halda dəfn edilmişdir. İnventar baxımından kasıb olan bu qəbirlərdən əsasən xırda bəzək əşyaları tapılmışdır.⁵² Qeyd etmək lazımdır ki, bölgədə daş sənduqə qəbirlərə daha sonrakı dövrlərə-İslam dövrünə aid kütləvi məzarlıqlarda da (məsələn, Şəkinin Böyük Dəhnə kəndində və Babaratma pirində, Şəkiddə Sona qəbiristanlığında) rast gəlinmişdir.

2.d.Torpaq qəbirlər

Albaniyanın qəbir abidələrinə ayrıca əsər həsr edən tarixçi alim M. Xəlilov torpaq qəbirlərlə bağlı yazırdı: “Əgər erkən alban dövründə torpaq qəbirləri vahid bütürəst mədəniyyətinin göstəricilərindən biri kimi çıxış edirdisə, ilk orta əsrlərdə torpaq qəbir abidələri artıq alban xristian və bütürəst əhəlinin yaratdığı mədəniyyətin paralel ünsürlərindən birinə çevrilirlər”.⁵³

Çay və ya qaya daşından olmaqla üzəri sal daşlarla örtülən torpaq qəbirlər Şəkinin Orta Zəyzid (şəkil 9), Baş Küngüt (şəkil 10), o cümlədən Oğuz rayonunun Calut (şəkil 11), Kərimli kəndlərində (şəkil 12) və digər ərazilərdə çoxluq təşkil edir. Bu cür qəbir tiplərinə Albaniyanın digər erkən orta əsr abidələrində də rast gəlinir.⁵⁴ Belə qəbirlərin kamerası torpaqla doldurulmuş, üzəri bəzən ağacla da örtülmüşdür.

Sadə torpaq qəbirlər e.ə. IV-I əsrləri əhatə edən “Yaloylutəpə mədəniyyəti” üçün xarakterik hesab edilmiş və onlara antik dövr qəbir tipləri içərisində daha çox təsadüf olunmuşdur. Bu tip qəbirlər əsasən 1, 2-3,1 m dərinlikdə düzbucaq şəklində adi torpaqda qazılmışdır. Qəbirlərin bəzilərinin divarları əhəng və gil məhlulu ilə süvanmışdır. Torpaq qəbirlərdə ölüləri tək-tək böyrü üstə, çox və ya az bükülü, nadir hallarda uzadılmış vəziyyətdə müxtəlif istiqamətlərdə dəfn etmişlər. Belə qəbirlərdən boşqablar, xırda camlar, təsərrüfat küpləri, iki buynuzvari çıxıntısı olan zoomorf tipli qablar, məişət və əmək alətləri, zinət əşyaları və digər avadanlıqlar aşkarlanmışdır. Qabların gövdəsi çəlləkvarı, ağzı geniş, oturacağı yastı formada hazırlanmışdır. Torpaq qəbirlərdən daha çox aşkar edilmiş qablardan

⁵² R. Göyüşov, *a.g.e.*, s.186.

⁵³ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁵⁴ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 24-27.

olan "süddanvari" təkqulpluların sol tərəfində qabın ağzının bir kənarı bükülərək, açıq novça halına salınmışdır. Belə qabların bir variantı olan çoxnovçalı qablarda isə, süzcəklər solda deyil, qulpun əks tərəfindəki novçada düzəldilmişdir. Qabların üzərində yapma, oyma və cızma üsulu ilə müxtəlif həndəsi xətlər, düyməciklər kimi naxışlar vurulmuşdur.⁵⁵

1984-cü ildən etibarən N.Muxtarov tərəfindən tədqiq edilən Şəkinin Fazıl kəndindəki Təpəbaşı nekropolu əsasən torpaq qəbirlərdən ibarət olmaqla, e.ə. II minilliyin sonlarından son antik, ilk orta əsrlərin əvvəllərindəki olan dövrü əhatə edir. Bu ərazidə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şəki Arxeologiya və Folklor qrupunun rəhbəri mərhum arxeoloq N.Muxtarov və arxeoloq İ.Bədəlova tərəfindən Şəki şəhər İH-nin dəstəyi ilə 2006-cı ildə "Əbədi Sükut Dünyası-Labirint" yaradılıb. Həm Təpəbaşı abidəsində, həm də yaxınlıqda olan Yoncalı, Böyük Düz Sayvalı-Söyüdlü nekropollarında da torpaq qəbirlər yuxarıda qeyd edilən çərçivədə müxtəlif dövrləri əhatə edir.

Yuxarıda adı qeyd olunan Doxun nekropolunda yer səthindən 1.2-1.4 metr dərinlikdə torpaq qəbirlər aşkar edilmiş, dəfn mərasimi zamanı ocaq yandırılması qənaətinə gəlinmişdir. Nekropolun cənub hissəsində, torpaq qəbirlərdən təqribən 15 metr aralıda, 2,6 metr dərinlikdə son antik-ilk orta əsrlərə aid edilən küp qəbir də aşkarlanmışdır. Təəssüf ki, həmin qəbirlərin tədqiqi ilə bağlı məlumat hesabatda yer almamışdır.⁵⁶

Şəki rayonu Bolludərə kəndi ərazisində 2014-cü ildə təsərrüfat işləri zamanı içərisində sarı, qırmızı və qara rəngli, orta və kiçik həcmli saxsı qablar, küp, küpə və dopu tipli qablar olan torpaq qəbirlər aşkarlanmışdır. Oğuz-Şəki yolu üzərində yerləşən Qırxbulaq kəndi ərazisində də üç torpaq qəbir öyrənilmişdir. Qeyd olunan qəbirlərə ilk orta əsrlər dövrünə məxsus xristian məbədinin yaxınlığında təsadüf edilmişdir.⁵⁷

2020-ci ildə Şəkidə "Kiş" Tarix-Memarlıq Qoruğunda Azərbaycan-Qazaxıstan beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Doxun nekropolunda arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Arxeoloq Z.H.Həsənovun rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlar nəticəsində 2 sayılı qazıntı sahəsinin 2 nömrəli qəbirində kollektiv dəfn olunmuş torpaq qəbirdən antik dövrə aid saxsı qablara, böyük dairəvi, oval və aypara formalı tunc asma və tikmə bəzəklərə, tunc, şüşə və pastadan olan muncuqlara, tunc düymələrə, tunc zəncirlərə, dəmir və tunc qolbaqlara, dəmir nizə ucluqlarına, dəmir bıçaqlara, göz muncuğularına təsadüf edilmişdir.⁵⁸

⁵⁵ R. Göyüşov, *a.g.e.*, s. 89-91.

⁵⁶ N. Muxtarov, 1986, *a.g.e.*, s. 6-7

⁵⁷ T. Əliyev, *a.g.e.*, s. 72-74.

⁵⁸ [http://www.science.gov.az/news/open/15385\(16.12.2020\)](http://www.science.gov.az/news/open/15385(16.12.2020)).

Erkən alban dövründən fərqli olaraq, ilk orta əsrlərin başlanğıcına aid xristian qəbirlərindən əlahiddə şəkildə şəxsi bəzək əşyalarına, xaçlara rast gəlinə də, xristianlığın möhkəmlənməsi ilə torpaq qəbirlərə avadanlıq qoyulması adəti sıradan çıxmışdır.

3.Xristian qəbirləri

İlk orta əsrlərə aid xristian qəbir abidələri şimal-qərb bölgəsinin müxtəlif ərazilərində- Ləkit-Kötüklü, Torpaqqala-Saqqızlı (Qax rayonu), Kərimli, Calut (Oğuz rayonu), Balaşumtəpə, Səlbir, Ustacantəpə (Qəbələ rayonu), Orta Zəyzid, Kiş (Şəki rayonu) və digər abidələrdə öyrənilmişdir.⁵⁹ Xristian qəbirlərinə əşyaların qoyulmaması onların öyrənilməsinə marağı qismən azaltsa da, bu tip abidələrin tədqiqi xristianlığın yayılma tarixini, arealını və qəbirlərin tipologiyasını müəyyənləşdirmək baxımından önəmlidir.

Tədqiqatçılar mərhumun əllərinin vəziyyətinə əsasən dəfnin beş variantını müəyyənləşdirmişlər; 1) hər iki əl sifətə doğru uzadılmış; 2) bir əl sifətə doğru uzadılmış, digəri döş qəfəsi üzərində qoyulmuş; 3) əllər qarın nahiyəsinə qoyulmuş; 4) əllər döş qəfəsi üstündə çarpazlaşdırılmış; 5) hər iki əl gövdə boyu uzadılmış.⁶⁰

Görkəmli arxeoloqlar S. M. Qazıyev və R. B. Göyüşovun fikrincə, ilk iki variant xristian-bütperəst, digərləri isə sırf xristian dəfn ayini üçün xarakterikdir.⁶¹ Xristian qəbirlərində skeletlər əsasən kürəyi üstə uzadılmış və ya böyrü üstə, ayaqları və qolları zəif bükülü vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Bu cür qəbirlərin inventarı çox zəifdir, bəzən də məhduddur, skletin üstündə yalnız şəxsi bəzək əşyalarına rast gəlmək mümkündür.

80-ci illərdə Qax rayonundakı Ləkit məbəd kompleksində qazıntı və tədqiqat işləri aparan arxeoloq A.Qaraəhmədova ərazidə erkən xristianlıq dönməsinə aid kirəmit və sərdabə tipli qəbirlər aşkarlanmışdır.V-VII əsrlərə aid edilən Bazilikanın pilləkəninin yaxınlığında üzəri 41x31 sm ölçüyə malik,üzərinə anqob çəkilən düz kirəmitlə örtülən kiçik uşaq qəbri, yumru yaşıl muncuq və kiçik həcmli üzük tapılmışdır. Qəbrin altında içərisində mirvari və bir cüt sümük olan daş yeşik qoyulmuşdur.⁶²

2000-2001-ci illərdə Albaniyanın ilk xristian məbədi hesab olunan Kiş məbədində Azərbaycan-Norveç birgə ekspedisiyası arxeoloji qazıntı işləri aparmış, məbəd ərazisindən müxtəlif tipli xristian qəbirləri aşkar edilmişdir.Kiş Alban məbədi ərazisindən aşkar edilən

⁵⁹ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 60-67.

⁶⁰ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 61.

⁶¹ M. Xəlilov, *a.g.e.*, s. 61.

⁶² A. Qaraəhmədova, *a.g.e.*, s. 10-14.

skeletlərin dəfn quruluşu yuxarıda qeyd edilən xristian qəbirlərindəki kimi olmaqla yanaşı, əllərinin qarın nahiyəsinə və döş qəfəsi üstündə çarpazlaşdırılmışdır.⁶³

2017-ci ildə Şəkinin Baş Şabalıd kəndindəki nekropolda torpaq uçqunu zamanı üzə çıxan bir xristian qəbiri tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilmişdir. Torpaq döşəməyə malik daş qutu qəbirin kənarları çay və qaya daşlarından sıra ilə düzülmiş formada hazırlanmış, üstü də daşlarla örtülmüşdür. Mərhum qəbirdə arxası üstə düzünə uzadılmış, skeletin sol ayağı sağ ayağının üstünə aşırılmış, əlləri qarın nahiyəsinə qoyulmuşdur (şəkil 13). Skeletin baş hissəsi qərbə tərəf qoyulmuş, üzü şərqə istiqamətləndirilmişdir. Skeletin uzunluğunun 1,64 sm, daş qutunun ümumi uzunluğunun 2 metr olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Skeletin bəzi hissələrində, xüsusən, kəllə sümüyündə deformasiyalar mövcuddur ki, bunu torpaq sürüşməsi zamanı daş lövhələrin sümüyə təsiri ilə izah etmək olar. Lakin digər əzalar bütöv şəkildə qalır, yəni kəllə hissə istisna olmaqla skelet anatomik quruluşa malikdir. Qəbirin inventarı yoxdur. Heç bir maddi-mədəniyyət nümunəsinə rast gəlinmir.

Daş qutunun sol (şimal) və sağ (cənub) istiqamətindəki daşlar torpaq sürüşməsi nəticəsində cənuba-sağa doğru meyillənmiş, nəticədə skeletin sol hissəsini qabırğa sümüklərinə doğru sıxılmışdır. Bu da skeletin orijinal dəfn formasını qismən dəyişmişdir. Tədqiqat nəticəsində qəbirin V-VI əsrlərə aid olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

Albaniyanın müxtəlif ərazilərində 50-dək qəbir abidəsində tədqiqatlar aparan arxeoloq alim V.Kərimov “Bütün hallarda albanların məskunlaşdıqları zonada onların antropoloji komponentinin qədimliyinə şübhə etmək üçün heç bir əsas yoxdur. Bu antropoloji tipin yerli mənşəli olmasının lehinə çoxlu arqumentlər vardır. Bu ərazinin əhalisinin eyni antropoloji qrupa aid olduğunu da qeyd etmək son dərəcə vacibdir”.⁶⁴

4.Müsəlman qəbirləri

Məlum olduğu kimi, 705-ci ildə Albaniyanın süqutundan sonra Azərbaycanın şimalı da Xilafətin tərkibinə qatılmış və beləliklə, bütün ölkədə islam dininin yayılması üçün şərait yaranmışdır. Yerli əhalinin-albanların həmin dövrdən etibarən tədricən islamı qəbul etməsi, etnik albanlara məxsus müsəlman qəbirlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, islam dini tarixi Albaniyanın dağlıq bölgələrində düzənlik ərazilərinə nisbətən daha zəif sürətlə yayılmış, həmin bölgələrdə xristianlıq daha uzun müddət davam etmişdir. Haqqında bəhs etdiyimiz Şəki vilayətinə daxil olan dağlıq bölgələr də bu baxımdan istisna təşkil etməmişdir. Hətta ərəb tarixçisi, coğrafiyaçısı və səyyahı əl-Müqəddəsi tərəfindən IX əsrdə Şakki (Şəki) əhalisinin böyük əksəriyyətinin xristian olduğu,

⁶³ V. Kerimov-B. Sturfiel, *a.g.e.*, str. 39-182.

⁶⁴ V. Kerimov, *a.g.e.*, str. 39.

müsəlman icmasının xristian əhali ilə yanaşı, əsasən Cümə məscidi ətrafında yaşadığı qeyd olunmuşdur.⁶⁵

Şəki vilayətinin ərazisinə daxil olan bəzi yerlərdə VIII-IX əsrlərə aid müsəlman qəbirlərinə də təsadüf edilməkdədir. Təbiidir ki, Xilafət zamanında imperiyanın bir çox ərazilərinə müsəlman ərəblərin köçürülməsi prosesi hansısa miqyasda Şəki bölgəsi üçün də icra edilə bilərdi. Aşağıda bəhs etdiyimiz müsəlman qəbirlərinin həmin gəlmə müsəlman əhaliyə, yoxsa islamı qəbul edən yerli əhaliyə mənsub olduğunu qətiləşdirmək imkanından məhrum olsaq da, bu müsəlman qəbirlərinin əksəriyyətinin yerli etnoslara məxsus yaşayış məskəni, nekropol və məbədləri əhatə edən ərazilərdə yerləşməsi, yaxud bir qisminin bütpərəst və xristianlara məxsus daş qutu formasında tərtib edilməsi həmin müsəlman qəbirlərinin yerli etnoslara aid olduğu fikrini irəli sürməyə əsas verir.

Kiş kəndinin Tataruşağı adlı məhəlləsindəki müsəlman qəbiristanlığında 1986-cı ildə tədqiqat aparan arxeoloq N.Muxtarov ərazidə antik dövrdən başlayaraq dəfn icra edildiyi, ilk orta əsrlərdən etibarən tədricən müsəlman qəbiristanlığı kimi istifadə edildiyi qənaətinə gəlmişdir.⁶⁶ Şəkinin Qırxbulaq kəndi ərazisindəki xristian məbəddən aralıda IX-XII əsrlərə aid müsəlman qəbirləri də qeydə alınmışdır.⁶⁷Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, analoji hal Şəkinin Orta Zəyzid və Baş Şabalıd kəndləri ərazisində mövcud olan Alban məbədləri ətrafında da müşahidə olunmuşdur.

Şəki vilayətinə daxil olan bəzi ərazilərdə islamın ilk qəbul edildiyi dövrlərdən indiyədəkmüsəlman qəbiristanlığı kimi istifadə edilən məkanlar vardır ki, həmin yerlərdə daş qutu şəklində tərtib edilən qəbir nümunələrinə rast gəlinir. Məlumdur ki, müsəlman qəbirləri xarakterinə, forma və tərtibatına görə özündən əvvəlki dinlərin dəfn prosesindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, ərazidəki bəzi ilkin dövr müsəlman qəbirlərinin tərtibatında bütpərəst və xristianlara məxsus daş qutu ənənəsindən istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Məsələn, alban bazilikasının mövcud olduğu Qax rayonunun Qum kəndinin şimal-şərqində salınan müsəlman qəbiristanlığında bunun şahidi oluruq (şəkil 14).Oğuz rayonunun Filfil kəndində olan müsəlman qəbiristanlığındakı bəzi qəbirlər Qum kəndindəki müsəlman qəbirləri ilə analogiya yaradır(şəkil 15).Qeyd edilən qəbir nümunələrinin torpaq uçqunu və aşınması nəticəsində

⁶⁵ Elşən Abdurahmanov, “Şəkinin ilk orta əsr abidələrində birgə yaşayışın izləri (Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinə aid materiallar əsasında)”, “5th International Congress of Art, Design And Fashion”, April 15, 2021 / Florence – Italy, Book of full texts, Ubak Publications – 2021, s. 122.

⁶⁶ N. Muxtarov, 1986, *a.g.e.*, s.10.

⁶⁷ T.Əliyev, *a.g.e.*, s. 72-74.

aşkara çıxdığını bildirmək istərdik. Rast gəldiyimiz bu nüans, həm də müsəlman əhalinin digər dinlərə mənsub əhali ilə yaxın mədəni təmasda olduğunu göstərən faktlardan birini təşkil edir.

2018-ci ildə Şəkinin Çapağan kəndi ərazisində, Küngüt çayının sağ sahilində, həyətyanı sahədən çay yatağının bir hissəsinin uçması nəticəsində, çay səthindən təqribən 7 metr hündürlükdə bir neçə qəbir aşkar edilmişdir. Qəbirlərdən heç birinin inventarı qeydə alınmamışdır. Tədqiq edilən qəbirlərdən birində mərhum sağ çiyini üstə, daban-dabana dəfn edilmişdir (şəkil 6). Kəllə sümüyünün bir hissəsi onu çıxaran şəxsin təcrübəsizliyi səbəbilə dağılmışdır. Skeletin çanağ hissəsinə yaxın 4 ədəd onurğa sümüyü qalmışdır. Skeletin sol çiyini ilə paralel bir metr aralıdan hissədə yanmış kürə yeri aşkar edilmişdir. Həmin yerdə az miqdarda kömür qalıqlarına rast gəlinmişdir. Digər qəbir yerlərindəki skeletlər daha çox deformasiyaya məruz qalmışdır. Arxeoloq N. Muxtarov tərəfindən qəbirlərin erkən orta əsrlərin sonuna (VIII-XI əsrlərə) aid olduğuna və müsəlman əhalinin dəfn edildiyi qənaətinə gəlinmişdir.⁶⁸

Beləliklə, Şəki vilayətinin III-VIII əsrlər qəbir abidələrinə nəzər saldıqda dəfn ənənələrinin, ideoloji komponentlərin Albaniyanın digər bölgələri ilə paralellik təşkil etdiyini, ümumalban maddi və mənəvi irsinin bəhs olunan ərazidə sabitləşdiyini qətiyyətlə ifadə edə bilərik. Həmçinin, arxeoloji ədəbiyyatlarda indiyədək şimal-qərb ərazisində daha çox küp və torpaq qəbirlərinin səciyyələndirilməsi ilə yanaşı, apardığımız araşdırmalar nəticəsində Şəkinin bəzi ərazilərində daş qutu qəbirlərinin yayılma arealının genişliyini, çoxtanrılıq dinlərlə əlaqədar meydana gələn dəfn ənənələrinin təktanrılıq dinlərlə bağlı qəbir adətlərində qismən də olsa davam etdiyini müşahidə etmiş oluruq.

⁶⁸ E. Abdurahmanov, 2018, *a.g.e.*, s. 40.

Nəticə

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, albanlar içərisində həm büt-pərəst, həm xristian, həm də müsəlman əhali eyni ərazi daxilində yaşamışlar. Bunu qəbir abidələrinin timsalında çox aydın şəkildə izləmək mümkündür. İlk orta əsrlər Albaniyasında qəbir abidələrinin müxtəlifliyinin (bu hal Şəki vilayəti üçün də səciyyəvidir) əsas səbəblərindən birinə çevrilən bu fakt, dini, etnik, və coğrafi amillərlə yanaşı, yerli əhalinin fərqlimədəni və sosial mənsubiyyətə, mistik dünyagörüşə malik olmasının da göstəricisidir.

Qəbir abidələrinin öyrənilməsinin özünəməxsus əhəmiyyəti içərisində onların tarixi mənbə kimi, özündə qədim tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni, ideoloji, etnik və sair sahələrə, dünyəvi və dini görüşlərə aid zəngin informasiya saxlaması xüsusi qeyd olunmalıdır. Şəki vilayətinin erkən orta əsr qəbir abidələrinin tədqiqi, həmçinin, Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarına edilən əsassız iddialara tutarlı dəlillər göstərilməklə cavab verilməsi baxımından da önəmlidir. Belə ki, ərazidə tədqiqata cəlb edilən qəbir nümunələrinin forma, üslub və məzmun baxımından Albaniyanın digər yerlərindəki qəbirlərlə oxşarlığı bu abidələrin ümumalban mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

Şəki vilayətinin tarixi ərazisində aparılacaq növbəti və sistemli arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə ediləcək tapıntılar Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair faktların və arqumentlərin daha da zənginləşdirilməsinə, onun tarixinin bir sıra qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirilməsinə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

ABDURAHMANOV, E., “*Albaniyanın Şəki vilayətinin ilk orta əsr qəbir abidələrinin təsnifatı*”, “Gənc Alimlərin III Beynəlxalq Elmi Konfransı”, 17-18 oktyabr, 2018-ci il, I hissə, Gəncə 2018.

ABDURAHMANOV, E., “*Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinin antik və erkən orta əsr küp qəbirləri*”, “5th International Congress of Art, Design And Fashion”, April 15, 2021/Florence – Italy, Book of full texts, Ubak Publications, 2021.

ABDURAHMANOV, E., “*Şəkinin ilk orta əsr abidələrində birgə yaşayışın izləri (Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinə aid materiallar əsasında)*”, “5th International Congress of Art, Design And Fashion”, April 15, 2021/Florence – Italy, Book of full texts, Ubak Publications, 2021.

AXUNDOV, T., “*Otçot I Şekinskoqo otryada Yevlax-Belakinskoy arxeolojiçeskiy ekspediciii za 1983 q.*”, (Əlyazma hüququnda), AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi arxivi, sənəd h-378, Bakı 1983.

AZƏRBAYCAN TARİXİ., Yeddi C.də. I C. (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Elm, Bakı 2007.

AZƏRBAYCAN TARİXİ., Yeddi C.də. II cild (III-XIII əsrin I rübü), Elm, Bakı 2007.

ƏFƏNDİYEV, R., “*Şəki şəhərinin etnoqrafisinə aid olan materiallar*”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivi, arxiv 8, fond 8, s.v.27, Bakı 1928.

ƏLİYEV, K., və ƏLİYEVƏ F., *Azərbaycan antik dövrədə (e.ə. IV-b.e.III əsrləri)*, Azər nəşr, Bakı, 1997.

ƏLİYEV, T., *Oğuz və ətraf ərazilər orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat)*, Elm və Təhsil, Bakı 2017.

ƏSƏDOV, V., *Azərbaycanın küp qəbirləri*, Azpoliqraf, Bakı 2018.

GÖYÜŞOV, R., *Azərbaycan Arxeologiyası*, İşıq, Bakı 1986.

XƏLİLOV, M., *Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər)*, Nafta-Press, Bakı 2009.

KARAXMEDOVA, A. A., *Arxeolojiçeskie i Etnoqrafiçeskie izıskaniya v Azerbaydjane (1980-1981 qq)*, Elm, Bakı 1986.

KERİMOV, V. İ., *Xram Zeyzit Kavkazskoy Albanii*, Elm, Bakı 2008.

KERİMOV, V., və STURFİEL, B., “*Kiş (istoriya, arxitektura, arxeologiya)*”, Çəşoqlu, Bakı 2003.

QARAƏHMƏDOVA, A.Ə., *Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri*, Afpoliqraf, Bakı 2017.

QƏDİROV, F., “1968-ci ildə Şəki, Vartaşen və Qutqaşen rayonlarına arxeoloji səfərin hesabatı”, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi arxivi, (Əlyazma hüququnda), sənəd 11/Ş – 69/ H -29.

MƏMMƏDOV, A.A., QULİYEV, İ.M., MƏMMƏDZADƏ, H.A., ve ABDURAHMANOV, E.V., “Qax-Balakən ərazisində ilk orta əsr abidələri”, “2017-ci ildə Azərbaycanda Aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik Tədqiqatların Yekunları” mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları, Bakı 27dekabr, 2017-ci il.

MƏMMƏDOVA, F., *Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Azərneşr, Bakı 1993.

MUXTAROV, N., “1986-cı ildə Şəki rayonu abidələrində xilasetmə işlərinə dair hesabat”, (Əlyazma hüququnda), AMEA Arxeologiya, Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivi, sənəd h-479, Bakı 1986.

MUXTAROV, N., “1986-cı ildə Şəki rayonu abidələrində xilasetmə işlərinə dair hesabat”, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi arxivi, (Əlyazma hüququnda), sənəd h-452.

MUXTAROV, N., “O rabote Şekinskoqo otriyada za 1984 qoda”, Arxeoloqiçeskiye otkritiya jurnalı, Nauka, Moskva 1986.

MUXTAROV, N., 1996-cı ilin hesabatı, Əlyazma hüququnda.

MUXTAROV, N., 1997-cı ilin hesabatı, Əlyazma hüququnda.

MUXTAROV, N., SƏMƏDOV, N., ve MƏMMƏDOV, V., “Antik Dövrə aid Kiş Döşün Nekropounda Dəfn Adətləri Haqqında”, Şəki şəhərində Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması, Tədqiqi və İstifadə Olunması Problemlərinə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfransın Materialları, Bakı-Şəki 1996.

MUXTAROV, N., ve PAŞAYEV P., “Raskopki v Şekinskom rayone za 1986 qoda”, Arxeoloqiçeskiye otkritiya jurnalı, Nauka, Moskva 1988.

NONEŞVİLİ, A., *Poqrebalnie obryadı narodov Zakavkazya (Kuvşinnie poqrebeniya VIII v. do n.e.-VIII v.n.e.)*, Meçniereba, Tbilisi 1992.

NURİYEV, A., *Remeslo Kavkazskoy Albanii (III-VIII v.v.)*, “MBM”, Bakı 2009.

<http://www.science.gov.az/news/open/15385> (16.12.2020).

Xəritə və Foto Şəkillər

Xəritə 1

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

Şəkil 6

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10

Şəkil 11

Şəkil 12

Şəkil 13

Şəkil 14

Şəkil 15

Şəkil 16